

ЂОРОВИЋЕВИ СУСРЕТИ

НАУЧНИ СКУП ИСТОРИЧАРА

Зборник радова

ЗНАМЕНИТИ ХЕРЦЕГОВЦИ КРОЗ ИСТОРИЈУ

СПКД ПРОСВЈЕТА
ГАЦКО
2024

УДК: 355.48(497.1):929 Ђерић К.

КРСТО ЂЕРИЋ (1911–1942) – УСТАНИЧКИ ХЕРОЈ И КОМУНИСТИЧКА ЖРТВА

Сажетак: Крсто Ђерић (1911–1942) био је уједни домаћин, свршени академац, артиљеријски поручник и херој одбране Трусине и околној сјановиништва од усташких злочинаца из 1941. Рођен у сиромашном крају, Крсто је завршио основно и средње образовање и Војну школу – смјер артиљерија. По отпочињању рата у Југославији 1941. одмах се вратио у родни крај како би организовао отпор усташком завојевачу. Јуна 1941. организовао је групу људи на Трусини који су у вишедневним борбама храбро зауставили усташе из њивца Сјоца и Берковића. У њом догађају командовао је јединицом која је убила Мија Бабића – његовог њобочника Анђа Павелића и једног од најистакнутијих представника усташког њокрећа, због чије смрти је њрођашена осмодневна жалост у НДХ! Након њога организовао је своје мјештанине за одбрану невесињског краја, држећи се њоложене заклетве. Због ујледа у нареду, као и оновременог образовања, али њрвенствено због одбијања сарадње са комунистима, њосио је мети, касније и жртви комунистичког њтерора у Херцеговини. Овај рад насјио је на основу релевантних историјских извора и лијератууре, као и изјава очевидца неких догађаја узетих и записаних за њиховог животоа. Основни циљ овога рада јесте расвјетљавање и објективно њосмајрање једног значајног догађаја кроз животоа овог знаменитог Херцеговца и Невесиња.

Кључне ријечи: Крсто Ђерић, Невесиње, Трусина, усташанак, усташе, комунисти, Независна Држава Хрватска.

Тема којом смо одабрали да се бавимо у оквиру овога научног рада односи се на једну личност, о којој до сада није написано апсолутно ништа у нашој историографији. То свакако не значи да је та личност мање битна, већ је разлог неписања у периоду када је за то било вријеме, то што се историјат личности поручника Крста Ђери-

ћа није уклапао у оквире историографских схватања списатеља тог времена. О догађајима на Трусини из јуна и јула 1941. своје записе оставили су углавном савременици, кроз мемоаре, или пак поједини историографи који су се ослањали на ту мемоарску литературу. Методолошки проблем тих радова био је свакако што је комплетна мемоарска литература о наведеним догађајима била апсолутно једнострана, односно прилагођена фаворизовању кадрова и појединаца који су припадали комунистичком покрету у Југославији у Другом свјетском рату. С тим у вези, тако је не само заобиђена једна важна личност тог времена, већ је учињена и велика грешка – значај и улога коју је Ђерић имао у том периоду и догађају приписана је народним херојима бивше Југославије, од којих неких нису били присутни у истом, а све у циљу миноризовања Крстовог lika, обзиром да није хтио погизити своја морална начела и заклетву. Наша је жеља с тога, да се овим радом објективно поставимо према устанку на Трусини 1941. и понудимо објективан приказ догађаја о истом.

Биографија

Реконструкција биографије Крста Ђерића углавном није била комплокована и користили смо се доступним подацима. Крсто Ђерић рођен је 24. априла 1911. у селу Горња Трусина – заселак Мокри До¹, општина Невесиње – срез Невесиње.² У породици Луке Ђерића и супруге Милице (рођ. Вујовић) рођен је као четврто дијете. Његови родитељи су осим њега имали синове Рајка и Влада, као и ћерке Љубицу и Паву. Отац Лука погинуо је као аустроугарски војник током 1916. на Тирола³. Крстова мајка Милица умрла је од шока када су јој јавили

¹ Јефто Дедијер у свом дјелу *Херцеговина* помиње Доњу Трусину, Циново До, Циново Махалу, Бежђење, и др. Он је заселак Мокри До, који је родно мјесто Крста Ђерића, смјестио у оквиру села Циново До, наводећи да се село Циново До дијели на двије махале – Циново До и Мокри До. У својој студији наводи да у Мокром Долу живе Ђерићи, који су старином Мучибабићи и да су поријеклом из Никшића. Према његовим подацима, на Трусини, односно у Мокри До доселили су се прије 40 година од тренутка писања, што је еквивалентно почетку устанка у Источној Херцеговини 1875. (Јевто Дедијер, *Херцеговина*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909), 206–230).

² Војни архив, Фонд: Досијеа персоналних података официра Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто. (даље у тексту: ВА, ДПП, Ђ(Л)К).

³ Непознато је да ли је он био у саставу Босанско-херцеговачке пјешадије, познатије

за смрт мужа. С тим у вези, и Крсто је од малих ногу био сироче и као такав одрастао је у најму, најприје у породици Ковач, а затим у породици Аћимовић. Одатле је отишао на школовање.⁴

Четири разреда основне школе завршио је у Зовом Долу, док је још два разреда трговачке школе завршио у Сарајеву, након чега је радио као трговачки помоћник у Сарајеву. Артиљеријску подофицирску школу је као питомац уписао 1. октобра 1929. У архивском доносију налазимо податак да је 1. априла 1930. произведен у чин каплара 1. класе, затим 1. априла наредне године у поднаредника и 28. јуна 1935. у чин наредника војске Краљевине Југославије. У међувремену, 10. октобра 1934. положио је заклетву у артиљеријском пуку Краљеве Гарде. Осмог фебруара 1939. положио је испит за официра војске Краљевине Југославије и на приједлог Министра Војске и Морнарице Милана Недића, под бројем *Ађ. бр. 31892* од 1. октобра 1939. произведен је за официра у чину потпоручника.⁵ Два дана касније постављен је за активног артиљеријског потпоручника.⁶ Своју писмену заклетву предао је 9. октобра 1939. командир у 4. батерије 25. артиљеријског пука у Петрињи.⁷

У Петрињи је најприје је био у 9. батерији 29. самосталног артиљеријског пука, а затим је по стицању официрског чина своју каријеру наставио у штабу 25. артиљеријског пука. Због несрећног случаја нехотичног рањавања⁸, био је неспособан за трупну службу, а спосо-

под именом Боњаци, или је био дио трупа присилно мобилисаног становништва након отпочињања рата. Једини податак који заправо имамо јесте да је погинуо на Тиролу 1916. и та година и стоји на породичној гробници на Горњој Трусини.

⁴ То је био случај и са његовом браћом и сестрама. Брат Рајко био је у ујчевини у Бијеланима код Вујовића, сестра Љубица је била најстарија па је по удаји код себе узела сестру Паву, док је брат Владо као дијете био послат у Војводину на издржавање, као једно од преко 500 дјете са простора Босне и Херцеговине, о чему имамо и архивски податак. (Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд: Велики управни и просветни савет, кутија Дсца послата на прехрану, 1918).

⁵ *Службени војни лист*, 1. октобар 1939, чланак 5, стр. 3.

⁶ *Службени војни лист*, 3. октобар 1939, чланак 4, стр. 14.

⁷ ВА, ДПП, Ђ(Л)К.

⁸ Током боравка код куће на Трусини, највјероватније 1939, Крсто Ђерић је несрећним случајем рањен. Наиме, боравећи на једном весељу код Шћепана Црногорчића, користио је свој службени пиштољ током прославе. Током враћања пиштоља у футролу, пиштољ је нехотично опалио и рањено га низ ногу, што је био и основни разлог за његову неспособност за трупну службу. У картонима из 1939. и 1940. јасно се види да је користио и одсуства, али и боловања од 31 дан 1939, односно 80 дана 1940. (ВА, ДПП, Ђ(Л)К).

бан за канцеларијску службу на годину дана, што његов персонални доносије и потврђује.⁹ Ту га је и затекао почетак Другог свјетског рата.

Његов пук је на почетку Другог свјетског рата био повучен у Македонију, гдје је био у оквиру *Треће ирује армија* којом је командовао артиљеријски генерал Милан Недић, а које су имале задатак да поведу офанзиву према италијанским снагама у Албанији и њемачким снагама у Бугарској. Сам пук био је у саставу Вардарске дивизије, која је имала задатак да послије укупних прикупљања продре у Албанију, са тежњом да што прије избије на ријеку Дрим, да је пређе и даље надире правцем Пука-Љеш. Ипак, југословенске снаге су на овом дијелу фронта водиле неравноправне борбе против моторизоване СС дивизије „Адолф Хитлер“. Због тога су биле скоро у сталној дефанзиви, све до капитулације, 17. априла 1941.¹⁰ Након тога, Ђерић се вратио у родни крај и кренуо у организацију отпора и устанка на Трусини.

Јунски устанак 1941. и предео Трусине

Термином „Јунски устанак“ у историографији називамо серију сукоба, устанака и отпора српског становништва Источне Херцеговине против марионетске Независне Државе Хрватске, у периоду јуна и почетка јула 1941. Током априла и маја, усташке власти су по Херцеговини већ почеле ликвидације српског становништва, али прије масовних убистава акције су се сводиле на застрашивања, привођења, саслушања уз малтретирања, разоружавања и др. Ђирилица је била забрањена већ 25. априла 1941. и све је водило ка масовним хапшењима и убиствима, што ће и обиљежити љето 1941 у Херцеговини.

Италијани су у мају 1941. *Римским ујеворима* препустили усташама успостављање власти у Херцеговини.¹¹ Источна Херцеговина је тим, изузев Стоца, била под надлежношћу 4. оружане пуковније, која је до 28. маја заузела подручје Требиња, Љубиња, Билеће, Гацка и Невесиња. Столац и Берковићи су потпали под надлежност дубро-

⁹ ВА, ДПП, Ђ(Л)К.

¹⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posljedice poraza*, knjiga 2, (Beograd-Titograd: Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, 1984), 103–104, 247–276, 708.

¹¹ Luciano Monzali, „La difficile alleanza con la Croazia ustasica“. In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*, (Firenze: Le Lettere, 2009), 64–70.

вачког крила 2. оружничке пуковније.¹² Подручје Херцеговине било је подијељено између двије велике жупе – Дубрава и Хум. Невесиње је припадало великој жупи Хум, док су Гацко, Билећа, Требиње и Столац били у великој жупи Дубрава.¹³

Сама власт у Источној Херцеговини била је успостављена до краја маја, када су у Источну Херцеговину стигле снаге Домобранства¹⁴ и Оружничтва¹⁵. У Невесињу је већ 1. јуна 1941. пала прва жртва, шеснаестогодишњи гимназијалац Милош Нишовић, кога је убио лично напоручник Фрањо Судар објаснивши да је разлог убиства то што је „сакрио свога оца четника бјегунца“.¹⁶ То је заправо био увод у геноцид над српским живљем у Херцеговини.¹⁷

Обзиром да су неки од војника Краљевине Југославије већ били код куће и са собом су понијели и своје оружје, усташке власти су одмах кренуле у разоружавање становништва. Мета усташких власти је поред војног, било и цивилно – ловачко оружје. Већ 2. јуна, усташе су упале у село Удрежње и убиле 27 мјештана, што је потресло сељане.¹⁸

¹² Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, (Beograd: Delta-pres, 1973), 288–300.

¹³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 103–104.

¹⁴ Редовна војска.

¹⁵ Жандармерија.

¹⁶ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, том 1, (Требиње: 2003), 453–456; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, (Beograd: Stručna knjiga, 1991), 39–40.

¹⁷ О геноциду прилажемо нешто од релативно новије литературе: Милан Кољанин, (ур.) *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, (Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020); Милан Гулић, *Сипрагање мослиарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2017); Динко Давидов, *Тоталитетни геноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013); Радослав Ђ. Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*, том 2, (Београд: Eurobook, 2017); Сретен Јаковљевић, *Скривена историја о сипрагању Срба на јосипову НДХ 1941–1945*, (Београд–Требиње: Lokal pres, 2021); Василије Ђ. Крстић, *Досје о геноциду над Србима у НДХ*, (Нови Сад: Прометеј, 2009); Michele Frucht Levy, “The Last Bullet for the Last Serb”: The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945”, *Nationalities Papers*, XXXVII, No. 6. (2009), 807–837; Pino Adriano and Giorgio Gingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, (Budapest–New York: CEU Press, 2018), и други.

¹⁸ Б. Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини...*, том 1, 484–485; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, у: *Зборник радова на тему: Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 391.

у једној од стандардних акција усташких снага у разоружавању становника, 3. јуна је група од око двадесетак усташа у селу Доњи Дрежањ дочекала оружјем од стране мјештана, који су били узнемирени дешавањима у Удрежњу. Усташе су се накратко зауставиле пред махом ловачким оружјем мјештана и убрзо се појачале снагама домобрана и затим потиснули мјештане и попалили њихове домове¹⁹, када су убили и три жене из села.²⁰ Сукоб у Доњем Дрежњу је био први спонтани, односно самоорганизовани облик отпора у Источној Херцеговини, а у њему је Милорад Екмечић видео почетак планског уништавања Срба.²¹ Да је овај отпор био нужан и да је усташка власт спремна на велике злочине видјело се већ наредну ноћ када су мјештани села Корита похватани и побацани у Корићку јаму. То је био довољан разлог да се у Гацку 6. 7. и 8. јуна народ села Казанци и околних села дигне на устанак.²² У наредном периоду су усташке снаге убијале по невестињским селима. Нека од села су попаљена, а у неким су мјештани хватани, мучени и стријељани. Након што су се италијанске снаге повукле из Невесиња 17. јуна, усташе су убиле 117 затвореника у војном логору.²³ То је био окидач за нови устанак у невестињском крају.

¹⁹ Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, god. 35 br. 2, 2003: 550.

²⁰ У овом злочину затекли су само три жене: Тодору стару 60 година и Цвијету Ивковић којој су бајонетом искасапили груди и дијете Анђелу коју су ставили на груди Цвијете. (S. Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41...*, 83; Savo Skoko, Милан Граховац, *Злочини Независне државе Хрватске и немачкој окупацији у Херцеговини 1941–1945*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2012), 156–157; М. Граховац, *Невесиње у Јунском устанку...*, 393–394).

²¹ Здравко Антонић, „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“, у: *Зборник радова на тему: Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 687; Милорад Екмечић, „Корени револуције 1941.“, у: *Зборник радова на тему: Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 238–239.

²² О томе види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: *Зборник радова на тему: Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–307; Д. Мاستиловић, „О попу Радојици Перчишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“, *Религија* 1–2, (2004): 7–22; D. Marijan, *Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini...*, 551–555.

²³ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, у: *Невесиње – монографија*, ур. Светко Ковач, (Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд 2019), 107.

Нападом Немачке на СССР 22. јуна 1941. и у Херцеговини се ствари мијењају. Симпатизери и припадници комунистичког покрета, који су до тог датума били пасивизирани, од тада су се активно укључили у устаничке ствари. У невесињском крају је прави устанак избио 24. јуна 1941. када су устаничке снаге нападе оружане постаје у Лукавцу, Риљима, Одаку и Киџином Селу, не знајући „ни за Јосипа Броза Тита... ни за Дражу“, како је то писао М. Граховац, већ је то била народна устаничка војска.²⁴ Истог дана група од око тридесетак усташа упала је на Трусини и заробила четири Србина, који су убијени на Берковићима. То је навело мјештанине Трусини да распореде страже око села. Овим акцијама, власт Независне Државе Хрватске углавном је збачена у већем дијелу невесињске територије.²⁵

Устаници су субрзо покушали освојити Невесиње, али без успјеха. Град је одмах стављен под опсаду, а одлучено је и да се затворе путевима око Бишине и планине Трусини.²⁶ Власт НДХ заправо нису znale у овим данима шта је са Невесињем, јер нису имали никакву везу. То је ријешено на начин да су два авиона из зрачне луке из Сарајева надлијетала Невесиње и осмотрила да су усташе још увијек у граду, али су и примијетили групу устаника од око 50 људи у народним ношњама на правцу Киџино Село – Невесиње и на њих је отворена ватра. Након тога су се авиони вратили у луку и поднијели извјештаје.²⁷

Устаницима је постало јасно да ће усташе у Невесињу добити појачања и с тим у вези поставили су своје снаге са циљевима блокаде у правцу Бишине, Трусини и Морина. Снаге у Бишини су се два дана успјешно бориле са усташама, које су надирале из правца Мостара и морали су се у коначници повући. Усташке снаге најприје од око 1.200 војника, касније 2.700, ушле су у Невесиње 27. јуна увече.²⁸ Устаници су се повукли на линију Студенци – Зови До – Дрежањ – Братач – Колешко.²⁹ Пошто су усташке власти увидјеле да се устаничка ствар неће лако ријешити, 27. јуна је издата „изванредна законска одредба“ о за-

²⁴ М. Граховац, *Невесиње у Јунском устјанку...*, 400.

²⁵ М. Гулић, *Невесиње у Другом свјетском...*, 107–108; S. Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41...*, 171–172.

²⁶ М. Гулић, *Невесиње у Другом свјетском...*, 108–109; М. Гулић, *Стирања мостарских Срба у Независној држави Хрватској...*, 136–137.

²⁷ D. Marijan, *Lipanjki ustanak u istočnoj Hercegovini...*, 559.

²⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка. Први оружани устјанак југошвајцарског фашизма у Европи*, (Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012), 223–224.

²⁹ М. Гулић, *Невесиње у Другом свјетском...*, 110.

успљављању репресија и кажњавању сваког онога ко је извршио било какво насиље над било којим становником НДХ. Павелић је одмах у Херцеговину послао заповједника Кописне војске Владимира Лаксу, као посебног опуномоћеника, да заустави устанак. Лакса је одмах прогласио опсадно стање у великим жупама Дубрава и Хум, ставио све под своју команду, ослободио таоце, укључујући и оних 800 у Невесињу.³⁰ Лично допутовао у Невесиње 1. јула, где је одржао састанак са руководиоцима власти у граду. Састанак је имао за циљ да се направи предах офанзиве коју су започеле усташке снаге, како би се у потпуности деблокирало Невесиње, а у циљу смиривања устаника и позива истих на преговоре. Лакса је путем курира размијенио неколико писама са Петром Самарцићем, једним од главних команданата невесињских устаника, са циљем преговора и смиривања. Након пропасти ове иницијативе, усташка офанзива је настављена.³¹

Јун и јул 1941. на Трусини

Лакса је устаницима након покушаја преговора дао рок до 2. јула увече да обуставе отпор, а како они нису хтјели пристати на то, усташка офанзива је настављена.³² Задатак усташких снага био је да се овлада путним правцем Мостар–Невесиње–Гацко; Плужине–Морине, као и Берковићи–Невесиње, који је водио преко планине Трусини. Наредног дана, 3. јула, успједила је завршна офанзива усташких снага, којима је овај пут помагала италијанска дивизија „Марке“³³ – 55. пук и 49. легија „Црних кошуља“ са једним дивизионом артиљерије и четом лаких тенкова „Зара“, стационаране у Требињу.³⁴

³⁰ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка...*, 222–223.

³¹ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка...*, 230–235; Босна и Херцеговина. *Саслушања српских избјеглица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, изјава Вуковића Драгутина, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023); М. Граховац, *Невесиње у Јунском устјанку...*, 411–412.

³² М. Граховац, *Невесиње у Јунском устјанку...*, 413.

³³ Током окупације у Мостару је била дивизија „Луторио“ која је и извршила окупацију, а касније је замијењена дивизијом „Марке“ која је била под командом генерала Рикарда Пентималија. Главни гарнизони били су постављени у Невесињу, Стоцу, Гацку и касније, Коњицу и Јабланици. (Eric Gobetti, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*, (Roma: Carocci, 2007), 49–50).

³⁴ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска јушка...*, 235, 239; М. Гулић, *Невесиње у Другом свјетском...*, 111.

Тежиште напада непријатељских снага било је на путном правцу Берковићи–Невесиње, односно на Трусини. На Трусини су од почетка устанка вођење значајне бробе против усташких снага. Устаницима села Доња и Горња Трусина, Студенци, Бежђеђе и Ракова Нога командовао је поручник Крсто Ђерић.³⁵ Устаничке снаге којима је командовао држали су положаје на линији Магуница – Студенци – Мокри До – Зечак.³⁶

Усташким снагама које су се кретале из правца Стоца и Берковића командовао је један од најистакнутијих расова, поглавни побочник и командант тјелесне бојне поглавника Павлеића, сатник–мајор Маријан Мијо Бабић (1903–1941). Бабић је био истакнути припадник усташког покрета још од најранијих дана. Био је један од атентатора на Тонија Шлегла, директора *Jugoslovenske* и *Novosti* у Загребу, из 1929, заједно са Звонком Поспишилом.³⁷ Након атентата побјегао је из Краљевине Југославије и провео је у емиграцији 11 година и између осталог учествовао у атентату на краља Александра у Марселу.³⁸ По формирању НДХ био је организатор првих усташких концентрационих логора и полицијске службе. Разлог његовог доласка била је тзв. „видовданска акција“ гушења устанка у Источној Херцеговини и

³⁵ Комунистичка историографија фаворизовала је народног хероја Дукицу Праховца да је командовао овим снагама. Види: Петар Б. Мандић, *Јунски устаник Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966): 199–228; Ђорђе О. Пиљсвић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устаник у Херцеговини 1941*, ур. Радослав

Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–306; Владо Иваниш, „Усташко Невесиње“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986), 484–504; Владо Ивковић, *Невесиње 1941*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980); Владо Ивковић, *Невесиње 1942*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985) и др. Изјаве савременика, након пропасти комунистичког система ипак су говориле другачије. Према једној од њих: „није комуниста Дукица Праховац учествовао у борбама са устаницима против усташа ни када је Крсто Ђерић зауставио усташе, сатника Мија Бабића на Трусини, нити било гдје“. (Василије Кулић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*, изјава Данила Пашајића, (Београд: АМД систем, 2010), 89).

³⁶ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка...*, 239; Обрад М. Буха, „Друга „Невесињска пушка“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устаник у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 436.

³⁷ *Време*, год. IX, бр. 283, 17. новембар 1929.

³⁸ *Време*, год. XIV, бр. 4594, 23. октобар 1934.

организовања покоља херцеговачких Срба. Дошао је 28. јуна 1941. у пратњи Рафаела Бобана и Антуна Погорелца, почасног припадника Павлеићеве тјелесне бојне.³⁹ Одмах по доласку преузео је команду од Јуре Францетића над око 2.000 усташа, домобрана, „дивљих“ усташа и друге „руље“ која се окупила „с коца и конопца“ и најприје позвао Трусинаце да положи оружје. Када су то ови одбили, имајући за команданта поручника Крста Ђерића, повео је усташе на Трусину.⁴⁰

Трећег јула 1941. усташе су предузеле напад на положаје устаника на Трусини. Главни удар је био преко Кривог Дола (у народу Криво-дола) ка Кошеној градини. Овим усташким јединицама у помоћ је ишао 17. домобрански батаљон, ојачан митраљеским водом 13. домобранске пуковније из правца Невесиња, како би устаницима ударио са леђа. Усташка групација из правца Берковића предузела је напад у три колоне: лијево је командовао поручник Рафаел Бобан, централним снагама усташки повјереник за Гацко Херман Тогонал и десном Мија Бабић. Однос снага је био 10:1 у корист усташа, али су устаници пружили снажан отпор. Бабић је био изреволтиран отпором устаника. Због тога је узео свој аутомобил и неопрезно улетио на „ничију земљу“. Одмах се нашао у домету устаничке ватре и устаници под командом поручника Крста Ђерића су отворили ватру на њега. Од плутске ватре погинули су он и његов пратилац Антон Погорелца, док је шофер Стипе Шипрак успио да искочи и побјегне.⁴¹ Погибија овако значајне личности унијела је пометњу у усташке редове и устаници су их одбацили на почетне положаје Зечак–Кућаница–Стражевица. Усташе су најприје оставиле тијела поменуте двојице и тако је у руке устаника пала машинка, торбица, пиштољ, пет бомби и аутомобил Мија Бабића. Тек кад су се усташе мало консолидовале, Јуре Францетић је наредио јуриш како би се тијела Бабића и Погорелца извукла, што су они успјешно и урадили.⁴²

³⁹ *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избјеглица*, прир. Вељко Ђурић Миштина, књ. 6, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023), 26.

⁴⁰ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка...*, 240–242; Ivo Goldštajn, Slavko Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi liber, 2001), 268; Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, (Zagreb: Globus, 1983), 287; Milan Bulajić, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, (Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002), 74; Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966): 218; М. Праховац, *Невесиње у јунском устанику...*, 413.

⁴¹ С. Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка...*, 243–244.

⁴² С. Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка...*, 245.

Погибија Бабића, ког су убили устаници под командом поручника Крста Ђерића, била је велики ударац за НДХ. Његово тијело је одмах пребачено преко Сарајева за Загреб. Сахрањен је уз све државне почасте на Мирогоју у Загребу, уз присуство цијеле владе НДХ и политичког руководства на челу са Павелићем. Како је то препосио *Hrvatski narod* од 5. јула 1941. Павелић је изјавио да „поводом јуначке смрти у борби погинулог усташког сатника и поглавног побочника Мије Бабића одређујем осмодневну короту за све припаднике моје тјелесне бојне“.⁴³ Док су усташке власти биле у осмодневној короти, устаници су заправо постали свјесни кога су убили на Трусини. Због тога се већ наредни дан у устаничким редовима орила пјесма:

„Мијо Бабић вођа од усташа,
На Трусини паде од бомбаша,
тужна вијест Павелићу стиже,
Те заставе на по копља диже.“⁴⁴

Устаници су у једанаестодневним борбама на планини Трусини изгубили четрнаест бораца, да би своје положаје напустили тек 5. јула увече. Просто је било немогуће даље држати ове положаје јер је на око 200 устаника ишла усташка ордија из два правца са неколико хиљада усташа. Те усташке снаге су се сусреле код Солаковића и Џиновог Дола 6. јула 1941. и тако обезбиједили проходност путног правца Берковићи–Невесиње. Иако су се устаници повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Снаге под командом Крста Ђерића храбро су држале положај док се српска нејач повуче и извуче из својих села на безбједно – у збјегове на планини Сњијежници, Глогу, Острвици, и др.⁴⁵ Усташке снаге су за одмазду попалиле куће устаника на Трусини, у Солаковићима, Ластавици и Раковој Нози.⁴⁶

У наредним данима, усташке снаге су наставиле операције против устаника. Заузет је и путни правац Невесиње–Фојница–Гацко, тако да је уз деблокирани путни правац Берковићи–Невесиње, као

⁴³ *Hrvatski narod*, br. 82, god. III, 5. VII 1941.

⁴⁴ С. Скоко, *Антифашистичка невестињска јушка...*, 246; М. Граховац, *Невестиње у Јунском усјанку...*, 414.

⁴⁵ D. Marjan, *Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini...*, 568–571; М. Граховац, *Невестиње у Јунском усјанку...*, 415.

⁴⁶ С. Скоко, *Антифашистичка невестињска јушка...*, 247.

и Мостар–Невестиње, невестињски срез био у потпуности окупиран. Устанички немири се нису смињивали, што је и логичан сљедећи догађај обзиром на репресије усташких власти. Устаници су до почетка септембра успјели остварити још један значајан подвиг, када су 31. августа 1941. разоружали домобране на Трусини. Наиме, устаници под командом Крста Ђерића, Дукице Граховца, Обрена Ивковића и Ђоке Пашајлића су након преговора са сатником Аларицом Дешковићем, натпоручником Петенелом и наредником Ђурићем разоружали чак 340 домобрана! Тада је заплијењено 340 пушака, 3 митраљеза, 5 пушкомиљеза, преко 20 сандука муниције, знатне количине бомби и др. Био је то један од најзначајнијих подвига који је устаницима допринео огромне бенефите у наоружању. Домобрани који су разоружани, пуштени су за Невесиње, гдје су стигли сутрадан, 1. септембра.⁴⁷

Тек почетком септембра 1941. италијанске окупационе снаге су извршиле реокупацију своје Друге зоне. Разлог за реокупацију били су велики и гнусни усташки злочини над српским живљем, који су изражавани кроз хиљаде жртава, о чему свједоче италијански документи.⁴⁸ Јединице дивизије „Марке“ у Невесиње су дошле 18. септембра, а италијански команданти генерал Луцано и мајор Наполитано су у наредним данима наредили да се обуставе репресије, да се све цркве отворе за службу и да се са службе склоне личности које су учествовале у покољима и офанзивама усташких снага.⁴⁹ Дивизија „Марке“ је за херцеговачки народ заправо била спасоносна. Спријечила је наставак звијерстава усташког башибозука по Херцеговини, а до краја 1941, тачније 1. новембра, наредила је да се обустави заплјења и продаја српских добара.⁵⁰ Ова дивизија, тачније италијанске власти, су организовале и достојну есхумацију и сахрану побијених српских цивила у више мјеста, од којих су забиљежени у извјештајима Требиње⁵¹ и Невесиње.⁵²

⁴⁷ М. Граховац, *Невестиње у Јунском усјанку...*, 417.

⁴⁸ Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. Governo della Dalmazia all' ecc. capo della polizia Roma, 24. 9. 1941.

⁴⁹ М. Гулић, *Невестиње у Другом свјетском...*, 113.

⁵⁰ Војни архив, Фонд Независна Држава Хрватска, (даље: ВА, НДХ), кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 60/1.

⁵¹ ВА, НДХ, кутија 377, фасцикла 2, бр. архивске јединице 36.

⁵² ВА, НДХ, кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 40.

Црвени терор у Херцеговини и убиство поручника Ђерића

У касно лето и јесен 1941. дошло је до поларизације устаничког покрета у Херцеговини. Тада је већ било јасно да су устанички редови подвојени. До организације комунистичких снага дошло је 20. августа 1941. када је у Зовом Долу основан партизански батаљон под именом *Невесинска ђушка*. За његовог команданта је изабран Дукица Граховац, а за политичког комесара Саво Медан. У исто вријеме формирана су и два одреда монархистичких снага – Доњоневесински којим је командовао Петар Самарџић и Горњоневесински којим је командовао Томо Гузина. Почетком октобра формиран је и први батаљон Херцеговачког народноослободилачког партизанског одреда. Ова два дијела некад заједничких устаничких снага су се до краја 1941. у потпуности удаљила, да би припадници Првог херцеговачко-црногорског ударног батаљона који је формиран 28. јануара 1942. под командом злочинца Влада Шегрта, у фебруару 1942. започели прве братоубилачке злочине на нашим просторима.⁵³

Партизански покрет је у Источној Херцеговини настојао да се што прије отараси свих оних који су им били неистомишљеници, као и да ликвидира све тзв. „народне непријатеље“, тј. припаднике ројалистичких убјеђења, виђеније људе, и друге. Та тзв. Друга фаза револуције у Херцеговини је карактеристична кроз црвени терор. Многи славни и угледни Срби нашега краја постали су жртве ове фазе братоубилаштва.⁵⁴ У оквиру те фазе, до почетка маја 1942, руководство комунистичког покрета у Херцеговини је извјештавало да се све ради према унапријед добијеним наређењима Врховног штаба⁵⁵ и да се чак почело и раније са ликвидацијом.⁵⁶

Почетком марта 1942. расформиран је заједнички херцеговачко-црногорски Оперативни штаб и формиран је само херцеговачки. За

⁵³ Саво Скоко, *Крваво коло Хрцеговачко*, књига друга, (Београд–Пале: СПКД „Просвјета“ – „Планета“, 1999), 58–67, 84–100.

⁵⁴ Остоја Војиновић, „Леви радикализам КПЈ („Лева скретања“) у Црној Гори и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године“, у: Зборник радова на тему: 1941. година у историји и историографији, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацико: СПКД „Просвјета“, 2021), 362–379.

⁵⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, том II, књига 2, (Београд: Vojnoistorijski institut, 1954), dokument br. 82, 128–132.

⁵⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, том IV, књига 4, (Београд: Vojnoistorijski institut, 1954), dokument br. 25, 73–76.

његовог команданта постављен је Петар Драпшин.⁵⁷ Како је то писао Скоко, тај је штаб од самог почетка био синоним „црвеног терора у буквалном смислу те речи“.⁵⁸ Петар Драпшин био је поријеклом из Бачке и његово именовање је било „привремено“, међутим довољно да направи гнусне злочине у овим крајевима. Он је био одушевљен Савом Ковачевићем, од кога је могао научити управо оно по чему су и познати у Херцеговини.⁵⁹

Драпшин је постао синоним терора и узимао је шта је наурио. Тако је од једног од истакнутих припадника љубињског партизанског одреда, Данила Буквића тражио пиштољ, који је овај одбијао да му да, правдајући се да му је драг и да га је купио давши за њега очев златни сат. Драпшин је нашао начин да дође до пиштоља, који му је на опасачу дирао скоро до кољена, пријетећи судом Буквићу. Управо је тај пиштољ употребио да се обрачуна са поручником Крстом Ђерићем, херојем одбране нејачи и сељана Трусине из јуна и јула 1941. Наиме, крећући у помоћ Првом ударном батаљону који се борио против четника и Италијана око Невесиња, са припадницима Дабарске чете Столачког батаљона кретао се преко Трусине и Студенаца. Одмах је затражио да се похapse сви они који нису били припадници партизанских одреда. Сутрадан је послао патролу и по поручника Крста Ђерића, према ријечима Скока човјека са чијим су именом повезане најславније борбе невесинских устаника на Трусини из јуна и јула 1941.⁶⁰

⁵⁷ Петар Драпшин (1914–1945) – био је народни херој Југославије, шпански борац и генерал ЈА. Поријеклом је био из Турије код Сомбора. За вријеме школовања у техничкој школи дошао је у додир са идејама комунизма и са припадницима радничког покрета. Студирао је на Техничком факултету у Прагу, почевши од 1937. Одатле је отишао у Шпански грађански рат и био припадник Интернационалних бригада. Након Франковог тријумфа, био је интерниран, да би затим побјегао у Загреб. По отпочињању рата у Херцеговини је био замјеник команданта оперативне зоне, а касније и сам командант. Ту је користио и лажно име – Петар Илић Шпанац. Касније је премјештен у Славонију и тамо је командовао Дванаестом славонском дивизијом. У лето 1944. године, постао је замјеник команданта Главног штаба НОВ и ПО Хрватске. Крајем 1944. послат је у Далмацију за команданта Осмог далматинског корпуса НОВЈ. Наредне 1945. унапријеђен је у чин генерала и постављен је за команданта Четврте југословенске армије. По окончању рата био је кандидат за посланика народне скупштине, али је погинуо 2. новембра 1945. (С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко...*, књ. друга, *passim*; *Народни хероји Југославије*, књ. прва, А–М, (Београд: Народна књига, 1982).

⁵⁸ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко...*, књ. друга, 147.

⁵⁹ Исто, 150.

⁶⁰ Исто, 167.

Крсто Ђерић је био код своје куће у Мокром Долу. Био је нехотично рањен низ ногу и због тога се није кретао нити одступио ни са једним одредом.⁶¹ Патрола коју је послао Драпшин покуцала је на врата његове куће у јутарњим часовима 24. марта 1942. и повела га.⁶² Патрола је стигла снаге које су се кретале ка Невесињу и чим је Крста угледао Драпшин, зауставио је чету. Обратио се присутнима са питањем: „Који ће од вас добровољно да стреља овог петколонаша?“, када се јавио извијесни Душан Муратовић са Хргуда. Ђерић је био запрепаштен тим питањем и одмах га је питао „Зашто по Богу брате, зар сам ја то збиља заслужио?“⁶³ Јасно је да он није имао нити једну кривњу, као и да му је Драпшин био све осим брата, а поготово не „брат по Богу“. Умјесто одговора, Драпшин је узео ствари у своје руке, пришао му на пар корака и у њега испалио неколико метака из свог полуаутоматског пиштоља, одузетог од једног од припадника комунистичког покрета о чему је било ријечи, система *Mauser-Westinger* калибра 7.63mm необично дуге цијеви.⁶⁴ Одмах потом наредио је даљи покрет своје ордије, која је пролазећи кроз невестињска села остављала исти траг.⁶⁵ Без икаквог скрупула или пијетета тако је убио једног од најзаслужнијих људи за отпор и устанак против усташа из јуна и јула 1941. Тијело Крста Ђерића остало је крај пута у Раковском кланцу, пар километара од његове родне куће. По доласку коња на ком је одведен од куће у јутарњим сатима 24. марта 1941, његова невеста је знала да је Крсто ликвидиран и да је тако постао жртва комунистичког терора

⁶¹ ВА, ДПШ, Ђ(Л)К.

⁶² Према свједочењу његове невесте Анице (рођ. Кулушић) Ђерић, он је био код куће јер се није могао кретати. Код себе није имао никакве ознаке припадности Равногорском покрету, али се о њему у народу добро знало. При том, како смо већ напријед навели, изричито није хтио приступити партизанима. Сасвим сигурно да овој групи није требао бољи повод да приведу Крста. Он је, према казивању Анице, затражио да се умије и нашије млијска, и у току умивања са руке је успио да скине златни прстен и забодје га у сапун, знајући шта ће се десити са њим. (Аница је преминула 2007. Изјава узета и записана за њеног живота од стране члана породице и чува се у породици).

⁶³ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко...*, књ. друга, 167.

⁶⁴ Овај пиштољ, познатији и као *Mauser C96* (Konstruktion 96) био је полуаутоматски пиштољ познате немачке фабрике Маузер. Био је у употреби од 1896. до 1961, а производио се до 1937. (Види: Ian Skennerton, *Mauser Model 1896 Pistol*, (Labrador: Arms & Militaria Press, 2005), 5).

⁶⁵ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко...*, књ. друга, 167–170.

овога краја.⁶⁶ Земни остаци Крста Ђерића пренесени су у сеоско гробље и сахрањени у породичну гробницу Ђерић, гдје и данас почивају, захваљујући старијим сељанима и женама.⁶⁷

Сјећање на Крста Ђерића данас – закључак

У периоду постојања ФНРЈ, а касније и СФРЈ, прича о Крсту Ђерићу готово да се није причала, изузев у породичном дому Ђерића и то углавном у највећој тајности. Како смо то указали у раду, слава командовања устаничким јединицама на Трусини у периоду од 24. јуна до 6. јула 1941. неправедно је приписивана Дукици Граховцу, првом команданту партизанског батаљона „Невестињска пушка“ и каснијем народном хероју. Става смо да је та слава приписивана Граховцу, који је био народни херој и комуниста, само из разлога јер Крсто Ђерић никада није хтио приступити комунистичким снагама у свом крају.

Осим споменика у сеоском гробљу и приче у кући, о Крсту се није знало ништа детаљније. Његови потомци су током 2017. покренули иницијативу да се Крсту Ђерићу подигне споменик, обзиром на херојску улогу, али и на неправду. С тим у вези, током 2017. Одбор за подизање споменика успио је направити репрезентативан споменик поручнику Крсту Ђерићу и поставити га одмах до споменика краљу Петру на Горњој Трусини. Тај споменик краси текст: „На овим просторима храбри невестињски устаници под командом поручника Крста Ђерића водили су борбу против усташа од 24. јуна до 06. јула 1941.г. у саставу треће антифашистичке невестињске пушке када убише злогласног Павелићевог доглавника Мија Бабића и спасише српски живаљ од покоља. Поручник Краљеве Гарде Крсто Ђерић 1911–1942. Организатор отпора усташким „бојовницима“ постаје жртва комунистичког терора. Убијен 24.3.1942.г.“. Од 2017, мјештани, чланови породице и симпатизери, као и представници локалних заједница се окупљају сваког 24. јуна како би одали почаст не само Крсту Ђерићу који је командовао, него и свим јунацима који су у тим тешким временима одбранили живаљ овога краја од тешких усташких покоља, кама и јама.⁶⁸

⁶⁶ Изјава Анице (рођ. Кулушић) Ђерић, узета и записана за њеног живота од стране члана породице и чува се у породици.

⁶⁷ В. Кулић, *Злочини комуниста...*, изјава Ђура Чалије, 58.

⁶⁸ <https://radionevesinje.com/index.php/vijesti/nevesinje/item/6804-pocasti-srpskim-ju-nacima-sa-trusine> (приступљено на дан 20. фебруар 2024. у 13.05).

Поред наведеног споменика, поручник Крсто Ђерић данас има улицу у Невесињу са његовим именом, али и пјесму коју је умјетнички обрадио народни гуслар Мирослав Шиљековић, а написао је Боро Граховац. Те ствари, као и писање о њему, с пуним правом уписују га у знамените Херцеговце и Невесињце. Његова улога, задужење и прича о њему, 83 године након почетка Другог свјетског рата могу се с пуним правом смјестити у Његошеву изреку „Благо оном ко довијек живи, имао се рашта и родити“, што су његови потомци и написали на Крстовом споменику, тако га уписавши у вјечност херцеговачког краја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

1. Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. *Governo della Dalmazia all'ec. capo della polizia Roma*, 24. 9. 1941.
2. Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд: Велики управни и про-светни савет, кутија Деца послата на прехрану, 1918
3. Војни архив – фонд Независна Држава Хрватска, кутија 189, фасцикла 5. фонд Независна Држава Хрватска, кутија 377, фасцикла 2. фонд Досијеа персоналних података официра војске Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто.

Објављени извори:

1. Антонић, Здравко, *Документи о ђеноциду наг Србима у Босни и Херцеговини*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2001).
2. Дедијер, Јевто, *Херцеговина*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909).
3. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, том II, књига 2, (Београд: Војноисторијски институт, 1954).
4. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, том IV, књига 4, (Београд: Војноисторијски институт, 1954).
5. Кољанин, Милан, (ур.) *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, (Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020).

6. Ђурић Мишина, Вељко, (прир.), *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избјелица*, књ. 6, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023).

Периодика:

1. *Време*, Београд – 1929, 1934.
2. *Службени војни лист*, Београд – 1939.
3. *Hrvatski narod*, Zagreb – 1941.

Монографије:

1. Adriano, Pino and Cingolani, Giorgio, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, (Budapest–New York: CEU Press, 2018).
2. Bulajić, Milan, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, (Београд: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002).
3. Гаћиновић, Радослав Ђ., *Насиље наг Србима у XX веку: узроци и последице*, том 2, (Београд: Evrobook, 2017).
4. Gobetti, Eric, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*, (Roma: Carocci, 2007).
5. Goldštajn, Ivo, Goldštajn, Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi liber, 2001).
6. Гулић, Милан, *Стпрадања мосћарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2017).
7. Давидов, Динко, *Тоштални ђеноциг: Независна држава Хрватска (1941–1945)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013).
8. Ивковић, Владо, *Невесиње 1941*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980).
9. Ивковић, Владо, *Невесиње 1942*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985).
10. Јаковљевић, Сретен, *Скривена историја о стпрадању Срба на ђеноциду НДХ 1941–1945*, (Београд–Требиње: Lokal pres, 2021).
11. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978).
12. Крстић, Василије Ђ., *Досије о ђенези ђеноцига наг Србима у НДХ*, (Нови Сад: Прометеј, 2009).
13. Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1983).
14. Мандић, Петар Б., *Јунски усташанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003).
15. *Народни хероји Јујославије*, књ. прва, А–М, (Београд: Народна књига, 1982).

16. Skennerton, Ian, *Mauser Model 1896 Pistol*, (Labrador: Arms & Militaria Press, 2005).
17. Скоко, Саво, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак југошловенског фашизма у Европи*, (Невестиње–Београд: СО Невестиње – Свет књиге, 2012).
18. Скоко, Саво, Граховац, Милан, *Злочини Независне државе Хрватске и немачкој окупацији у Херцеговини 1941–1945*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2012).
19. Скоко, Саво, *Крваво коло Херцеговачко*, књига друга, (Београд–Пале: СПКД „Просвјета“ – „Планета“, 1999).
20. Skoko, Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, (Beograd: Stručna knjiga, 1991).
21. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, књига 2, (Beograd–Titograd: Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, 1984).
22. Colić, Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, (Beograd: Delta-pres, 1973).
23. Чукович, Божидар Н., *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, том 1, (Требиње: Музеј Херцеговине, 2003).

Научни чланци:

1. Антонић, Здравко, „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 677–691.
2. Буха, Обрад М., „Друга „Невестињска пушка“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 425–454.
3. Војиновић, Остоја, „Леви радикализам КПЈ („Лева скретања“) у Црној Гори и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године“, у: Зборник радова на тему: *1941. година у историји и историографији*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2021), 315–379.
4. Vukomanović, Mladen, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966): 199–228.
5. Граховац, Милан, „Невестиње у Јунском устанку 1941“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 387–424.
6. Екмечић, Милорад, „Корени револуције 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 235–280.

7. Levy, Michele Frucht, „The Last Bullet for the Last Serb”: The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945”, *Nationalities Papers*, XXXVII, No. 6. (2009): 807–837.
8. Marijan, Davor, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35 br. 2, (2003): 545–576.
9. Мاستиловић, Драга, „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“, *Религија* 1–2, (2004): 7–22.
10. Monzali, Luciano, „La difficile alleanza con la Croazia ustascia“. In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*, (Firenze: Le Lettere, 2009), 61–131.
11. Пиљевић, Ђорђе О., „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–306.

Монографске студије:

1. Гулић, Милан, „Невестиње у Другом свјетском рату“, у: *Невестиње – монографија*, ур. Светко Ковач, (Невестиње: Општина Невестиње – Удружење Невестињаца Београд, 2019), 103–122.
2. Иваниш, Владо, „Устаничко Невестиње“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986), 484–504.
3. Скоко, Саво, Граховац, Милан, „Јунски устанак“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986), 409–438.

Интернет извори:

<https://radionevesinje.com/index.php/vijesti/nevesinje/item/6804-pocasti-srpskim-junacima-sa-trusine> (приступљено на дан 20. фебруар 2024. у 13.05).